

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019.11-1.03>

ВЗАЄМОДІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА РЕГУЛЯТИВНОГО МЕХАНІЗМУ В ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Зварич Роман Васильович,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії
та історії держави і права
(ПВНЗ «Університет Короля Данила»,
м. Івано-Франківськ, Україна)

Короєд Сергій Олександрович,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільного права
і процесу
(ПВНЗ «Університет Короля Данила»,
м. Івано-Франківськ, Україна)

Метою написання даної статті є дослідження теоретичних і практичних аспектів правової свідомості та системи правового регулювання і вироблення на підставі цього основних векторів регулятивного механізму в науці теорії держави і права. Так, у статті розглянуто особливості взаємовідношення правосвідомості та регулятивно-функціональних аспектів права. Розкрито зміст правової свідомості в контексті правового регулювання. Обґрунтовано, що механізм взаємозв'язку правосвідомості, функцій права та правового регулювання на сучасному етапі є основою формування концепції взаємодії правосвідомості та регулятивного механізму в теорії держави і права. Наголошено, що правозастосування є особливим різновидом державно-владної діяльності, спрямованої на реалізацію правових норм. Основною метою застосування норм права є встановлення істини у справі та справедливого її вирішення, тому однією з важливих умов досягнення цього результату, на нашу думку, є відповідність правозастосовчого процесу (окрім законності, обґрунтованості і доцільності) таким морально-етичним вимогам, як добросовісність, правдивість, патріотизм, сумлінність, розумність та високий рівень духовної, моральної і правової культури суб'єктів правозастосування. З'ясовано, що для того щоб суспільні відносини були у сфері правового регулювання, вони повинні відповідати певним критеріям: у їх правовому регулюванні має бути зацікавлена держава та її органи; вони повинні бути стійкими і характеризуватися повторюваністю подій, соціальних зв'язків і поведінки людей, що дає державі змогу фіксувати реальне становище взаємин суб'єктів; за внутрішніми властивостями і зовнішніми проявами допускати можливість правового контролю над ними; за своєю природою суспільні відносини мають бути здатні сприймати вимоги права. Зроблено висновок, що правосвідомість, будучи одним з елементів механізму правового регулювання, є особливою формою взаємозв'язку держави, права і суспільства, що проявляється у формуванні в теорії держави і права концепції їх взаємодії, головні вектори якої спрямовані на гарантування розвитку і стабільності суспільних відносин та забезпеченні прав і законних інтересів громадян.

Ключові слова: правосвідомість, правове регулювання, функції права, теорія держави і права.

SYNERGY OF LEGAL AWARENESS AND REGULATIVE MECHANISM IN THEORY OF STATE AND LAW

Zvarych Roman Vasylovych,
Doctor of Law, Associate Professor,
Professor at the Department
of Theory and History of State and Law
(PHEI «King Danylo University»,
Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Koroied Serhii Oleksandrovych,
Doctor of Law, Associate Professor,
Head of the Department of Civil Law
and Procedure
(PHEI «King Danylo University»,
Ivano-Frankivsk, Ukraine)

The purpose of this article is to investigate the theoretical and practical aspects of legal consciousness and the system of legal regulation and to develop on this basis the basic vectors of the regulatory mechanism in the science of state and law theory. Thus, the article discusses the features of the relationship between justice and regulatory-functional aspects of law. The content of legal consciousness in the context of legal regulation is revealed. It is argued that the mechanism of the interconnection of justice, the functions of law and legal regulation at the present stage is the basis for the formation of the concept of interaction of justice and regulatory mechanism in the theory of state and law. It is emphasized that enforcement is a special kind of governmental activity aimed at implementation of legal norms. The main purpose of the application of the rules of law is to establish the truth of the case and its just solution. Therefore, one of the important conditions for achieving this result, in our opinion, is the compliance of the law enforcement process (except legality, validity and expediency) with such moral and ethical requirements as honesty, truthfulness, patriotism, honesty, reasonableness, and a high level of spiritual, moral and legal the culture of law enforcement actors. It is found that in order for social relations to be in the sphere of legal regulation, they must meet certain criteria: their regulation must be of interest to the state and its bodies; they must be stable and characterized by a recurrence of events, social connections and human behavior, enabling the state to capture the real situation of the subjects' relations; on internal properties and external manifestations to allow the possibility of legal control over them; by their very nature, public relations must be capable of complying with the requirements of law. It is concluded that justice being one of the elements of the mechanism of legal regulation is a special form of interconnection of the state, law and society, which is manifested in the formation in the theory of the state and law of the concept of their interaction, the main vectors of which are aimed at guaranteeing the development and stability of social relations and ensuring the rights and legitimate interests of citizens.

Key words: legal awareness, legal regulation, function of law, theory of state and law.

Постановка проблеми. На сучасному перехідному етапі становлення та розвитку вітчизняної правової системи правосвідомість, будучи одним з основних елементів механізму правового регулювання, здійснює визначальний вплив на формування і реалізацію державної регуляторної політики та регулятивного функціонального потенціалу права, закладаючи цим самим засади регулятивної концепції в теорії держави і права.

Стан дослідження. Серед вітчизняних та зарубіжних науковців, які певною мірою досліджували різні аспекти правосвідомості та регулятивного функціонального державно-правового механізму, є І.Л. Бородин, Ю.А. Ведерніков, І.В. Воронова, Ю.М. Грошевий, Л.І. Заморська, Р.В. Зварич, Г.П. Клімова, О.В. Кобець, В.С. Ковальський, Т.М. Кравцова, Г.В. Калініченко, Л.Д. Куренда, Л.Л. Лепех, Н.М. Оніщенко, В.С. Смородинський, В. Тацій, М.О. Теплюк, О.В. Цуркан, Ю.С. Шемшученко та ін., основні праці яких і послужили науково-теоретичною основою дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою написання даної статті є дослідження теоретичних і практичних аспектів правової свідомості та системи правового регулювання і вироблення на підставі цього основних векторів регулятивного механізму в науці теорії держави і права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правосвідомість громадян сучасного українського суспільства знаходиться у перехідному транзитному періоді формування та розвитку, характеризується динамічними процесами, основою яких є переорієнтація суспільної свідомості і державної політики на новий рівень визнання, поваги та забезпечення як вимог права, так і основних морально-етичних та ментально-національних цінностей [9, с. 76].

Для сучасного періоду розвитку переважної більшості країн характерним є перехідний тип держави і права. Концепцію перехідного типу держави ми визначаємо як особливу форму організації та здійснення влади, спрямовану на забезпечення стабільності суспільства в перехідний період та перспективи його розвитку на основі ефективної соціально-економічної політики на засадах демократії, соціального добробуту громадян та захисту національних інтересів у міжнародних відносинах [14, с. 49].

Об'єктом державно-правового регулювання є поведінка людей та їхніх об'єднань у суспільстві, яка в силу власної соціальної значущості регулюється державою шляхом закріплення у законодавстві правил її регламентації у правових нормах. Водночас держава через закріплення та забезпечення норм права не тільки впорядковує поведінку людей, а й здійснює вплив на їхню свідомість і психіку [23, с. 18].

Отже, свідомість людини, відображаючи об'єктивні потреби суспільного розвитку, є передумовою та регулятором її поведінки, тому саме свідомість надає цілеспрямованого характеру людській діяльності. Особливою формою суспільної свідомості є правосвідомість [2, с. 197].

Сучасна юридична енциклопедична література визначає правосвідомість як специфічну форму суспільної свідомості, яка відображає ставлення суспільства, групи, людей чи індивіда до діючого права та похідних від нього правових явищ.

Однак у правовому житті визначальна роль належить саме професійній правосвідомості. До її змісту поряд із науково обґрунтованими висновками та закономірностями входить особлива здатність застосовувати право та брати участь у регулюванні суспільних відносини [27, с. 720–721].

Реалізація основного потенціалу правосвідомості відбувається у процесі здійснення її регулятивної функції та характеризує діяльний аспект правосвідомості індивіда. Дана функція правосвідомості забезпечує правову активність особистості, що визначається як суспільно корисна, свідома, творча діяльність, спрямована на досягнення цілей права, заснована на повазі до права, визначенні престижу діяльності правових настанов. Правова активність виражається у застосуванні, реалізації, дотриманні вимог чинного законодавства, а також контролю над реалізацією правових розпоряджень [15, с. 25].

Тому вважаємо, що правова активність є особливою формою реалізації правомірної поведінки та активної участі особистості у суспільно-політичному та державно-правовому житті суспільства. Саме правова активність відображає реальний стан

прав та законних інтересів особистості у сфері права, має суттєвий вплив на механізм правового регулювання, зміцнення законності і правопорядку, що у цілому сприяє належному рівню формування і розвитку громадянського суспільства та правової держави [10, с. 42].

Отже, основною формою участі правосвідомості у механізмі правового регулювання є реалізація її власного регулятивного потенціалу.

Регулятивна роль правосвідомості, з одного боку, означає спрямування до дії, наказу чи стимуляцію відповідного вчинку, поведінки, а з іншого – встановлення меж поведінки, заборону виходити за ці межі. Зазначена роль правосвідомості впливає, насамперед, з основного соціального призначення права – регулювати діяльність людей у різних видах суспільних відносин відповідно до державної волі народу, вираженої в законі, яка забезпечує баланс інтересів особи, суспільства й держави [26, с. 65].

Особливостями прояву регулятивної професійної правосвідомості є випадки подолання прогалин у праві; створення судовою практикою відповідних правоположень; вироблення за її участі відповідних нормативних та індивідуальних правил поведінки обов'язкових для інших; встановлення оптимального правового спілкування між учасниками юридичного процесу тощо. На рівні поведінки окремого юриста регулятивний прояв професійної правосвідомості характеризується: а) регулюванням власної поведінки, пов'язаної зі здійсненням професійних функцій; б) регулюванням поведінки інших осіб через прийняття індивідуальних правових приписів [20, с. 23].

Професійна діяльність фахівця-юриста є багаторівневим ієрархічним утворенням, в якому правосвідомість є компонентом вищого соціально-психологічного рівня організації поведінки особистості. Будучи у постійній взаємодії з іншими рівнями розвитку особистості як цілісної функціональної системи, правосвідомість фахівця виступає психологічним механізмом мотивації і саморегуляції професійної діяльності. Правова соціалізація є найважливішою умовою адаптації особистості до життя у соціумі, засвоєння нею правових знань та правової культури і на цій підставі – формування правослухняної поведінки, яка відповідає вимогам суспільства [16, с. 103].

Звідси впливає, що правова культура як соціально-правова цінність має також велике значення для забезпечення законності та правопорядку в процесі правового регулювання суспільних відносин [11, с. 11].

Правосвідомість юристів виконує регулятивну функцію в процесі правореалізації, насамперед, під час розгляду юридичних справ, прийняття правозастосовних актів, усіх видів конкретних юридичних рішень відповідно до демократичних приписів Конституції України. Демократична правосвідомість юристів, яка формується на базі конституційних приписів і втілюється в правозастосовній діяльності, має велике значення для забезпечення законності і правопорядку. Це зумовлено насамперед тим, що загальний, абстрактний характер правових норм часто є причиною труднощів під час правозастосування, оскільки, як справедливо зауважують В. Тацій та Ю. Тодика, закон має загальний характер, а ситуація – завжди конкретний [24, с. 45–46].

Як бачимо, правозастосування є особливим різновидом державно-владної діяльності, спрямованої на реалізацію правових норм. Основною метою застосування норм права є встановлення істини у справі та справедливого її вирішення, тому однією з важливих умов досягнення цього результату, на нашу думку, є відповідність правозастосовного процесу (крім законності, обґрунтованості і доцільності) таким морально-етичним вимогам, як добросовісність, правдивість, патріотизм, сумлінність, розумність та високий рівень духовної, моральної і правової культури суб'єктів правозастосування [7].

Саме тому одним із важливих напрямів державної діяльності є створення необхідних передумов для формування моральної та правової основи сучасного українського

суспільства. Проблеми, які пов'язані з морально-правовим вихованням, у тому числі й суб'єктів правозастосування, мають значний регулятивний вплив на подальший державно-правовий розвиток [12, с. 28].

Так, професійна свідомість судді під час формування рішення суду включає у себе систему правових ідей, що виражають інтереси суспільства у сфері правосуддя та систему власних правових поглядів і переконань, оцінок про справедливість або несправедливість правових норм, ефективність правового регулювання, відповідність правових приписів характеру суспільних відносин, які ця норма регулює [4, с. 171].

Отже, завдяки суб'єктивному впливу на учасників суспільних відносин правосвідомість формує суспільно-корисну модель поведінки особистості у праві, забезпечує зміцнення принципів демократії та законності у сфері реалізації регулятивної функції права [13, с. 49].

Досліджуючи правосвідомість як один з основних елементів механізму правового регулювання, необхідно зауважити, що їй належить особлива роль у формуванні нових напрямів державної регулятивної політики, яка здійснюється в різних аспектах.

Сучасний етап розвитку державно-правової системи в Україні супроводжується демократичними тенденціями у сфері правового регулювання суспільних відносин. У цьому аспекті також велике значення має юридичне закріплення механізму регулятивної функції права [8].

На думку Н.М. Оніщенко, правові функції відображають легітимність діючої влади, загальносоціальну спрямованість діяльності держави, оскільки праву належить забезпечувати інтереси всіх членів суспільства і кожного зокрема. Завдяки цьому право повинно бути найбільш ефективним соціальним регулятором, здатним визначати можливу й обов'язкову поведінку в конкретному суспільстві [22, с. 9].

У цілому функції права повинні спрямовувати його дію на підтримку людини, демократизацію держави й розбудову громадянського суспільства, тобто, як відзначає В. Ковальський, на забезпечення як загальносоціальних, так і приватних інтересів. Функції права сприяють утіленню в життя певних державних пріоритетів, що потребує не тільки впорядкування, а й усунення конфліктів, колізій та локалізації соціальних суперечностей [17, с. 7].

Виходячи із цього, регулятивна дія права розглядається з об'єктивного та суб'єктивного боків, проте їх необхідно розмежовувати.

З одного боку, закон установлюється державою для всіх суб'єктів суспільних відносин та поширює свою дію як на громадян і юридичних осіб, так і на посадових осіб публічної влади, підпорядковуючи при цьому поведінку всіх суб'єктів шляхом функціонування існуючої нормативно-правової системи (об'єктивна дія права). А з іншого боку, утвердження і підтримання системи правовідносин як необхідного правопорядку є тією частиною дії права, без якої неможлива юридична діяльність суб'єктів влади (суб'єктивна дія права). Проте ці відмінності не означають, що йдеться про дві різні дії права, на думку М.О. Теплока, вони тільки виражають два різні аспекти єдиної дії права, маючи у своїй основі єдине спільне. Цим спільним є те, що регулятивна дія права відбувається в контексті управлінської дії держави на учасників суспільних відносин [25, с. 16].

Отже, між регулятивною дією права та управлінською функцією держави існує тісний об'єктивний та суб'єктивний взаємозв'язок.

Функції державного управління – це комплексні види державно-управлінської діяльності, які виражають і конкретизують владну організаційну сутність та призначення державного управління. Вони є засобом здійснення державно-владного впливу на суспільні відносини в державі, виражають зміст і призначення державного управління в суспільстві [19, с. 27].

Різновидом державної управлінської діяльності під час здійснення регулятивної функції права є також регулювання, яке є формою забезпечення зв'язків між структурними елементами управлінських систем.

У публічному управлінні регулювання здійснюється шляхом установлення правил, нормативів, стандартів відповідно до певного типу управлінської системи, які є обов'язковими для всіх учасників цієї системи. У такому разі регулювання є організацією контролю над дотриманням цих правил, притягненням до відповідальності порушників правил, коригуванням їхньої поведінки [1, с. 25].

Основою характеристики взаємодії регулятивної функції права та правосвідомості є виявлення найбільш оптимальних шляхів їх здійснення, зокрема: 1) визначення правовими засобами правосуб'єктності громадян; 2) закріплення та зміна правового статусу громадян; 3) визначення компетенції державних органів, у тому числі повноважень посадових осіб; 4) встановлення правового статусу юридичних осіб; 5) визначення юридичних чинників, спрямованих на виникнення, зміни та припинення правовідносин; 6) встановлення конкретного правового зв'язку між суб'єктами права (регулятивні правовідносини); 7) визначення оптимального типу правового регулювання стосовно конкретних суспільних відносин [5, с. 7].

Для того щоб суспільні відносини були у сфері правового регулювання, вони повинні відповідати певним критеріям: у їх правовому регулюванні має бути зацікавлена держава та її органи; вони повинні бути стійкими і характеризуватися повторюваністю подій, соціальних зв'язків і поведінки людей, що дає державі змогу фіксувати реальне становище взаємин суб'єктів; за внутрішніми властивостями і зовнішніми проявами допускати можливість правового контролю над ними; за своєю природою суспільні відносини мають бути здатні сприймати вимоги права (наприклад, право не регулює відносини любові, дружби тощо) [21, с. 38].

Здійснюючи регулятивний потенціал права, держава не повинна обмежуватися тільки нормами позитивного права, цей процес повинен охоплювати також і норми природного права.

Як справедливо зауважує І.В. Воронова, в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави ігнорування цінностей природного права не має перспективи, оскільки це гальмує розвиток правової основи життєдіяльності людей, перешкоджає насиченню системи права правовими законами.

Тільки завдяки цінностям природного права позитивне право знаходить ті сутнісні якості, які узгоджуються з інтересами і потребами особи й суспільства. Така ціннісна правова основа сприяє процесу формування масової позитивної правосвідомості, стимулює стійку й активну поведінку в основних сферах життєдіяльності людей [3, с. 102]. Акумуляуючи засоби правової регламентації, держава застосовує їх для досягнення регулятивних цілей права.

Адже впорядкованість суспільних відносин, їх системність і динамізм є необхідними умовами функціонування й розвитку суспільства, надання їм стабільності й унормованості. Проте головним у регулятивному аспекті дії права має бути ефективна реалізація прав громадян та розвиток громадянського суспільства [18, с. 10].

Таким чином, держава, будучи суб'єктом та об'єктом дії права, спрямовує дії його регулятивного функціонального потенціалу на забезпечення ефективних механізмів закріплення, охорони і захисту прав громадян, забезпечення законного механізму реалізації повноважень державними органами та впорядкування суспільних відносин [6, с. 107].

Висновки. Таким чином, правосвідомість, будучи одним з елементів механізму правового регулювання, є особливою формою взаємозв'язку держави, права

і суспільства, що проявляється у формуванні в теорії держави і права концепції їх взаємодії, головні вектори якої спрямовані на гарантування розвитку і стабільності суспільних відносин та забезпечення прав і законних інтересів громадян.

Список використаних джерел:

1. Бородін І.Л. Функції публічного права. *Юридичний вісник*. 2014. № 3(32). С. 24–29.
2. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави і права : навчальний посібник ; 4-е вид., доп. і перероб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.
3. Воронова І.В. Правові закони як регулятивна цінність громадянського суспільства. *Форум права*. 2011. № 4. С. 101–106.
4. Грошевий Ю. Роль професійної правосвідомості судді у формуванні рішенні суду: кримінально-процесуальний аспект. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3(42). С. 168–180.
5. Заморська Л.І. Функції права: змістовно-теоретичний аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. Вип. 6. С. 3–9.
6. Зварич Р.В. Держава у здійсненні регулятивної функції права. *Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 11–12 березня 2016 р. Івано-Франківськ, 2016. С. 105–107.
7. Зварич Р.В. Втілення морально-етичних засад суспільства в правозастосуванні (теоретико-правові аспекти). *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. Вип. 7. С. 65–70.
8. Зварич Р.В. Демократичні засади юридичного закріплення регулятивної функції права. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства* : матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму, м. Івано-Франківськ, 18–19 листопада 2016 р. Івано-Франківськ, 2016. С. 78–81.
9. Зварич Р.В. Динаміка правосвідомості громадян в сучасних умовах розвитку українського суспільства. *Наука та освіта XXI століття* : матеріали звітної викладацької та студентської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 30 квітня 2013 р. Івано-Франківськ, 2013. С. 74–77.
10. Зварич Р.В. Правова активність як різновид правомірної поведінки Університетські наукові записки. *Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. Вип. 7. С. 37–43.
11. Зварич Р.В. Правова культура як елемент механізму правового регулювання. *Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпропетровськ, 30 квітня 2013 р. : у 3-х т. Дніпропетровськ, 2013. Т. 1. С. 11–13.
12. Зварич Р.В. Проблеми морально-правового виховання в сучасній Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2012. Вип. 20. Ч. I. Т. I. С. 28–31.
13. Зварич Р.В. Роль правосвідомості у здійсненні регулятивної функції права. *Наука та освіта XXI століття* : матеріали звітної викладацької та студентської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 30 квітня 2014 р. Івано-Франківськ, 2014. С. 47–49.
14. Зварич Р.В. Теоретичні аспекти сутності держави сучасного перехідного періоду. *Університетські наукові записки*. *Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2012. Вип. 6. С. 44–50.
15. Клімова Г.П. Структурно-функціональний підхід до аналізу правосвідомості. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2012. № 3(13). С. 20–27.

16. Кобець О.В. Соціальна природа змісту правосвідомості особистості. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології»* : у 12 т. / за ред. В.О. Моляко. 2009. Т. 12. Вип. 8. С. 96–105.
17. Ковальський В.С. Функції права: поняття, джерела, динаміка. Теорія практика інтелектуальної власності. Київ : Науко-дослідний інститут інтелектуальної власності Академії правових наук України, 2009. С. 3–10.
18. Ковальський В.С. Функції права: ціннісний та сутнісний виміри. *Юридична Україна*. 2012. № 9. С. 4–9.
19. Кравцова Т.М., Калініченко Г.В. Ще раз про сутність та ознаки державного управління. *Право і безпека*. 2011. № 1(38). С. 25–29.
20. Куренда Л. Характеристика окремих функцій професійної правосвідомості. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 1. С. 19–26.
21. Лепех Л.Л. Ознаки правового регулювання (в контексті діалектики його соціальної та юридичної ефективності). *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 36–40.
22. Оніщенко Н.М. Проблеми поняття, сутності та природи права. *Юрист України*. 2011. № 2(15). С. 5–10.
23. Смородинський В.С. Роль держави у правовому регулюванні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 25. С. 17–27.
24. Тацій В., Тодика Ю. Конституція України і правосвідомість юристів. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 4. С. 44–54.
25. Теплюк М.О. До питання про дію закону в контексті дії. *Міжнародні відносини в умовах XXI ст.: сучасна теорія і практика* : зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 17–18 листопада 2011 р. / рец.: М.З. Мальський та ін. Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2011. С. 8–18.
26. Цуркан О.В. Функції правосвідомості працівників органів внутрішніх справ у сучасних умовах. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 63–68.
27. Шемшученко Ю.С. Великий енциклопедичний юридичний словник. Правосвідомість ; 2-е вид. перероб. і доп. Київ : Юридична думка, 2012. 1020 с.